

TIJORAT BANKLARIDA AUDITORLIK DALILLARINING ISHONCHLILIGI VA ULARNI BAHOLASH MEZONLARI

Olimjonov Jasurbek Otabek o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15867426>

Annotatsiya: Mazkur maqolada tijorat banklari auditida auditorlik dalillarining ishonchliligi va ularni baholash mezonlari tizimli ravishda o'rganiladi. Auditorlik dalillarining turlari, ularning shakllanish manbalari, audit jarayonidagi ahamiyati hamda ularni etarli va mos dalillar sifatida baholashda xalqaro audit standartlari, xususan ISA 500 talablari asosida tahlillar keltirilgan. Shuningdek, bank sektorining texnologik xususiyatlari va axborot tizimlari muhitida dalillarni olish va hujjatlashtirishda yuzaga keladigan muammolar, ularning yechimlari bilan birga ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, auditorlik dalillarining sifati va asoslanganligi audit xulosasining haqqoniyligi va qonuniyligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli dalillarni baholash mezonlarini takomillashtirish, bank auditida ishonchli va huquqiy kuchga ega xulosalarga erishishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: audit, auditorlik dalillari, ishonchlik, baholash mezonlari, tijorat banklari, xalqaro audit standartlari, moliyaviy hisobot, raqamli audit, axborot tizimi, ISA 500.

Kirish. Tijorat banklari zamonaviy iqtisodiyotda moliyaviy muomalalarning yurak tomiri hisoblanadi. Ularning faoliyati ishonch, aniqlik va moliyaviy shaffoflik tamoyillariga asoslanadi. Ana shu tamoyillarni ta'minlashda auditorlik nazorati muhim rol o'ynaydi. Audit jarayonida to'plangan dalillar esa auditorlik xulosalarining poydevori, ya'ni huquqiy va professional asosini tashkil etadi. Auditorlik dalillari orqali moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligi, ichki nazorat tizimining ishonchliligi va bank faoliyatining qonuniyligi tahlil qilinadi. Shu bois, auditorlik dalillarining ishonchliligi va baholash mezonlarini chuqur o'rganish, ayniqsa tijorat banklari misolida, bugungi raqamli iqtisodiyot sharoitida dolzarb ilmiy va amaliy masala hisoblanadi. Bunda xalqaro audit standartlari, zamonaviy texnologiyalar, ichki nazorat tizimlari hamda inson omilining roli muhim o'rin tutadi. Mazkur maqolada aynan ushbu omillar kesimida auditorlik dalillarining tasnifi, ularni baholash mezonlari, ishonchliligini ta'minlovchi shartlar va mavjud muammolar atroflicha tahlil qilinadi hamda ularni takomillashtirish bo'yicha tegishli ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tijorat banklari faoliyati iqtisodiyotning asosiy moliyaviy infratuzilmasini tashkil etadi. Moliyaviy vositalarning harakatlanishi, to'lovlar tizimi, kreditlash va investitsiya operatsiyalari banklar orqali amalga oshiriladi. Shu bois banklar faoliyatining qonuniyligi, moliyaviy hisobotlarining haqqoniyligi va moliyaviy xavfsizligi ustidan samarali auditorlik nazorati o'rnatilishi nihoyatda muhim hisoblanadi. Audit jarayonida eng muhim elementlardan biri bu — auditorlik dalillaridir. Aynan dalillar asosida auditor o'z xulosasini shakllantiradi va hisobotni rasmiylashtiradi. Auditorlik dalillarining ishonchliligi va ularni baholash mezonlari esa audit sifatining va mustaqilligini belgilovchi asosiy omillardandir.

Auditorlik dalillari – bu auditor tomonidan yig'ilgan va moliyaviy hisobotlardagi ma'lumotlarning haqqoniyligini tasdiqlovchi hujjatlar, yozuvlar, og'zaki ma'lumotlar, kuzatuvlar, tahlillar va boshqa axborotlardir. Auditor o'z fikrini asoslash uchun dalillarga tayanishi lozim. Ular auditorlik standartlariga muvofiq etarlilik (quantity) va munosiblik (relevance) mezonlariga javob berishi shart.

Xalqaro audit standartlari (xususan, ISA 500) auditorlik dalillarini quyidagi toifalarga ajratadi:

- Uchinchi tomonlardan olingan dalillar (konfirmatsiya xatlari, mijozlar javoblari);
- Ichki hujjatlar (bank balanslari, bitimlar, elektron jurnallar);
- Kuzatuv va tekshiruv natijalari (inventarizatsiya, monitoring);
- Tahlil asosida olingan dalillar (audit analitikasi, hisob-kitoblar).

Auditorlik dalillarining ishonchliligini baholashda quyidagi asosiy mezonlar hisobga olinadi:

Manba mustaqilligi – tashqi manbalardan olingan dalillar ichki manbalarga nisbatan ishonchliroq hisoblanadi.

Rasmiylashtirish darajasi – yozma va elektron rasmiy hujjatlar ogʻzaki maʼlumotlarga nisbatan ustunroqdir.

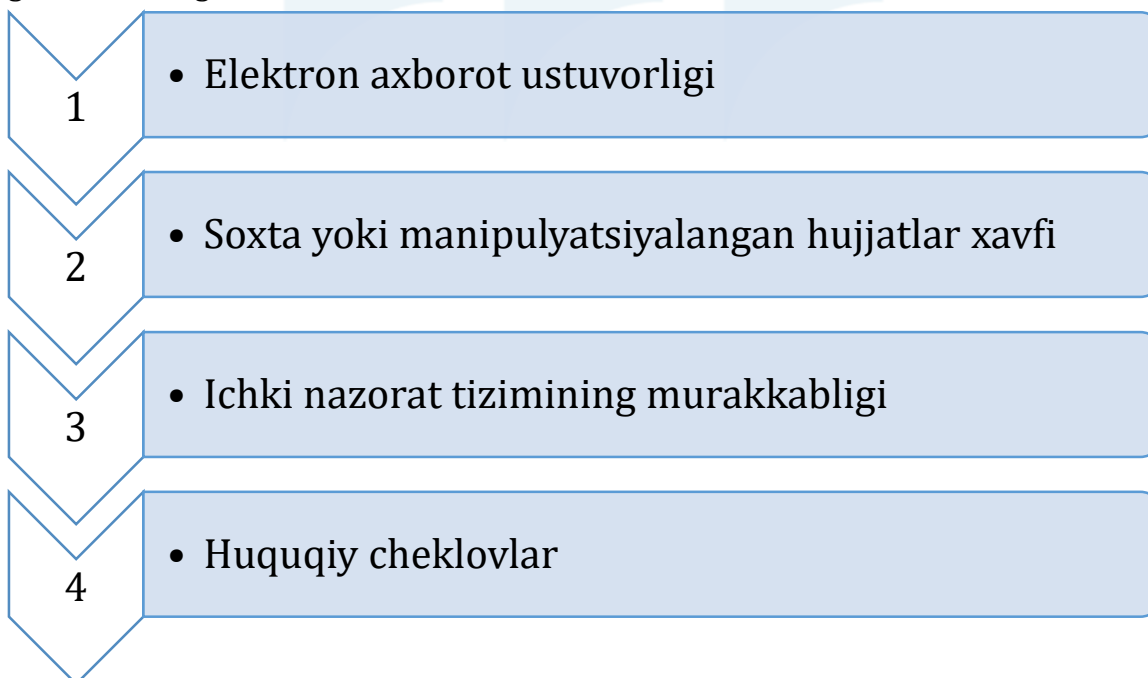
Bevosita yoki bilvosita boʻlishi – auditorning bevosita kuzatuv yoki qayta hisoblashlari yuqori ishonchlilikka ega.

Moslik (relevans) – dalil audit maqsadlariga bevosita aloqador boʻlishi kerak.

Tijorat banklarida ushbu mezonlarni toʻgʻri qoʻllash muhim, chunki:

- Tranzaksiyalar soni koʻp;
- Moliyaviy vositalar murakkab;
- Maxfiylik talablari kuchli;
- Soxtalashtirish xavfi yuqori.

Shu bois, auditorlik dalillarini faqat mavjudligiga emas, balki ularning sifati, kontekstga mosligi va manbasiga koʻra baholash zarur.

1-rasm. Tijorat banklarida auditorlik dalillarini shakllantirishdagi asosiy muammolar

Manba: Muallif tomonidan tuzildi.

Zamonaviy bank tizimida barcha maʼlumotlar deyarli toʻliq raqamli shaklda yuritiladi. Bu esa bir tomondan maʼlumotlarni tezkor olish va qayta ishlash imkonini bersa-da, boshqa

tomondan, hujjatlashtirish va arxivlashda murakkabliklar tug'diradi. Raqamli axborotlar o'zgartirilishi yoki yo'qolib ketishi mumkin, bu esa auditorlik dalillarining ishonchliligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois elektron hujjat aylanishi tizimi qat'iy nazoratga olinishi va arxiv standartlariga muvofiq yuritilishi talab qilinadi.

Banklarda ayniqsa kredit portfeli, depozit operatsiyalari va moliyaviy vositalar savdosiga oid hujjatlar soxtalashtirilishi yoki manipulyatsiyaga uchrashi mumkin. Bu holat auditorlik dalillarining ishonchliligini shubha ostiga qo'yadi. Maxsus dasturiy vositalar orqali tuzilgan soxta ma'lumotlarni aniqlash auditor oldida jiddiy muammo sifatida qolmoqda. Shuning uchun audit jarayonida hujjatlarni bir necha manbadan solishtirish va tashqi konfirmatsiyalar orqali tekshirish zarur.

Tijorat banklari ko'p darajali tuzilmaga ega bo'lib, ular ko'plab bo'limlar, filiallar va funksional tizimlarni o'z ichiga oladi. Bu esa ichki nazorat tizimining murakkab tuzilishini keltirib chiqaradi. Auditorlik dalillarini aniqlash va tekshirish jarayonida turli bo'limlar o'rtasidagi tafovutlar, ma'lumotlar uzatishdagi kechikishlar va kommunikatsiya muammolari yuzaga keladi. Bunday sharoitda dalillarni izchil va tizimli yig'ish uchun audit metodologiyasining mukammalligi va avtomatlashtirish zarur bo'ladi.

Bank sirini saqlashga oid qonunchilik auditor faoliyatini ma'lum darajada cheklaydi. Auditor bank mijozlariga oid ma'lumotlarga to'liq kirish huquqiga ega emasligi sababli, u ba'zi dalillarni mustaqil ravishda tekshira olmaydi. Bunday huquqiy to'siqlar auditning to'liq va ob'yektiv yuritilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, milliy qonunchilik va xalqaro audit standartlari o'rtasida muvozanat topish va auditor huquqlarini kengaytirish masalasi kun tartibida turadi.

Bugungi kunda yuqoridagi muammolarni bartaraf etish va auditorlik dalillarining ishonchliligini ta'minlash uchun zamonaviy texnologiyalar joriy qilinmoqda. Jumladan, elektron audit vositalari (CAATs) yordamida katta hajmdagi tranzaksiyalar tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt va data-analytics asosida auditorlar anomaliyalarni aniqlashi, xavfli tranzaksiyalarni avtomatik tarzda ajratib olishi mumkin. Blokcheyn texnologiyasi esa dalillarni real vaqt rejimida tasdiqlash va ularni soxtalashtirishdan himoya qilish imkonini beradi. Shuningdek, xavfga asoslangan yondashuv orqali auditor resurslarini eng muhim va xavfli sohalarga yo'naltiradi.

Auditorlik dalillari sifatini oshirish bo'yicha tavsiyalar

- Tijorat banklari auditida dalillar sifatini oshirish uchun quyidagi amaliy choralarni ko'rish tavsiya etiladi:
- Ichki nazorat tizimini mustahkamlash – Axborot oqimlarini qat'iy nazorat qilish va nazorat punktlarining aniq belgilanishi orqali dalillar aniqligini oshirish.
- Standartlashtirilgan elektron shakllardan foydalanish – “Audit checklist” va audit platformalari yordamida dalillarni yig'ish jarayonini avtomatlashtirish.
- Mustaqil manbalardan konfirmatsiyalar olish – Xususan kreditlar, depozitlar va yirik moliyaviy majburiyatlar bo'yicha tashqi tashkilotlardan tasdiq olish.
- Audit guruhining malakasini oshirish – Auditorlarni yangi texnologiyalar, IT xavfsizlik va raqamli forensika bo'yicha muntazam o'qitish.
- Ilg'or texnologiyalarni joriy qilish – Data-analytics, avtomatik xavf tahlili, blokcheyn, va ma'lumotlar vizualizatsiyasi kabi vositalarni keng joriy etish.

Xulosa. Auditorlik dalillari – bu nafaqat audit jarayonining ajralmas qismi, balki auditorlik xulosasining asosiy isboti sifatida yuqori baholanis hi lozim bo'lgan elementdir. Ayniqsa, tijorat banklarida faoliyatning murakkabligi, tranzaksiyalar hajmi va moliyaviy vositalarning ko'pligi auditorlik dalillariga bo'lgan talabni keskin oshiradi. Dalillarni baholash mezonlarini xalqaro standartlarga moslashtirish, raqamli texnologiyalar asosida avtomatlashtirish va mustaqil manbalarni kengaytirish orqali audit sifatini yangi bosqichga olib chiqish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, bank sektorining barqarorligi va investorlar ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi.

References:

Используемая литература:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullaeva N. (2023). Tijorat banklarida auditorlik tizimining raqamli transformatsiyasi. Toshkent: Iqtisodiyot va moliya nashriyoti.
2. Xusanov B. (2022). Bank tizimida auditorlik dalillarini shakllantirish metodikasi. Toshkent moliya instituti ilmiy jurnali, №3, 45-51-betlar.
3. Абрамов А.В. (2020). Аудит в банках: цифровизация и доказательная база. Москва: Финансовый университет.
4. Козлова И.А. (2019). Оценка надежности аудиторских доказательств в коммерческих банках. Журнал "Бухгалтерский учет и аудит", №12, с. 22-28.
5. Chen, Y., & Zhang, L. (2021). Audit Evidence Reliability in FinTech-Era Banking. Asian Journal of Accounting Research, 6(1), 77–89.
6. Nakamura, T. (2020). Digital Audit Systems and Evidence Reliability in Japanese Commercial Banks. Journal of Asian Financial Studies, 12(3), 140–155.
7. Knechel, W.R., & Salterio, S. (2020). Auditing: Assurance and Risk. 4th Edition. New York: Routledge.
8. Arens, A.A., Elder, R.J., & Beasley, M.S. (2021). Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach. 17th Edition. Pearson Education.
9. Griffith, E. E., Hammersley, J. S., & Kadous, K. (2019). Auditor Mindsets and the Reliability of Evidence Evaluations. The Accounting Review, 94(6), 95–117.